

DIN SOSYOLOJISININ TARİHSEL GELİŞİMİ ve TEMEL SORUNLARI

Prof. Dr. Ünver GÜNAY

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

-ÖZET-

Bagimsiz bir bilimsel disiplin olarak din sosyolojisi oldukça genç olup, bir toplum olayı ve kurumu olarak dini ele almak, din ve toplum ilişkileri ve etkileşimini ve bu çerçevede ortaya çıkan olgu, süreç, teşkilat ve gruplaşmaları sosyolojik bir yaklaşım perspektifinde bilimsel olarak araştırıp incelemek üzere o ancak modern dönemde ve onun şartlarında ortaya çıkmış ve giderek gelişme göstermişse de; gerçekte, hangi ölçüde modern dönemin şartlarına bağlı bulunursa bulunsun, kendine has araştırma alanı, konuları ve bunları bilimsel perspektifte incelemede izleyeceği yöntem ve teknikleri ile birlikte bu bilim dalının bağımsız ve sistematik bir bilimsel disiplin şeklinde ortaya çıkması olgusu uzun bir tarihsel hazırlık dönemine dayanmakta ve üstelik ondan bir çok etkileri de almış bulunmaktadır. Din sosyolojisi, bu uzun hazırlık döneminin belli evrelerinde, çoğu zaman felsefe, tarih ve öteki bir kısım bilimlerin içerisinde en azından zımî bir varlık imkânını da elde etmiştir. Esasen din olayları, seyyahlar, düşünürler ve bilginlerin dikkatini en azından antik dönemden itibaren bir şekilde çekmeye başladığından, din sosyolojisinin metodolojisinin temelinde yer alan din konusuna eleştirel, süphecî, akılcı, deneysel ve objektif bilimsel yaklaşım eğilimlerinin başlangıçları da aslında bu döneme kadar uzanmakta ise de, normatif, tekelci ve apolojetik karakterli ilâhiyatların ve skolastik egemen olduğu Orta Çağın dünyaya karşı belli bir olumsuz tutum çerçevesinde kendi içine kapanık ortamında onlar güçlenerek bir atılım yapmaya meyletmek yerine giderek kösteklenip kısırlasmaya mahkum olmuşlardır. Buna karşılık, özellikle Rönesans ve Reform dönemlerinden itibaren, çok çeşitli iç ve dış dinamikler çerçevesinde hususiyle Batı'nın bu kendi içine kapanık durumu ve statik zihniyetinde çok önemli değişiklikler ve yeni gelişmeler gözlenmeye başladığından, sözü edilen bu eğilimler de giderek filizlenmeye yön tutmuşlardır. Büyük coğrafi kesifler, sanayi devrimi, Aydınlanma hareketi, bilimsel ve teknolojik buluşlar, şehirleşme, eğitim, iletişim, vb. alanlarda kaydedilen yenilikler, buluşlar ve gelişmelerin etkisi altında Batı dünyasında birbirini izleyen ve sonra etkileri giderek tüm dünyaya yayılan ve toplum hayatının her kesiminde geniş yankılar uyandıran büyük değişimler, din konusuna bilimsel yaklaşım çizgisinde yeni gelişmelere ve bu çerçevede deneysel, objektif, sistematik ve bağımsız bir din sosyolojisi biliminin filizlenip gelişmesine ve hattâ giderek sistemlesmesine imkân hazırlamıştır. Böylece, teorik temelleri ve metodolojisini oluşturup geliştirmeye yönelmiş bulunan din

sosyolojisi bilimi sadece Batı'da kalmayarak tüm dünyaya ve bu arada İslâm dünyası ve özellikle de Türkiye'ye uzanmış bulunmaktadır.

1. GIRIS

Bir toplum olayı ve kurumu olarak dini ele almak, din ve toplum ilişkileri ve etkileşimini, bu çerçevede ortaya çıkan olgu, süreç, teşkilat ve gruplaşmaları sosyolojik bir yaklaşım perspektifinde bilimsel olarak araştırıp incelemek üzere din sosyolojisi bilimi ancak modern dönemde ve onun şartlarında ortaya çıkmış ve giderek gelişme göstermiş bir disiplindir. Bununla beraber, hangi ölçüde modern dönemin şartlarına bağlı bulunursa bulunsun, kendine has araştırma alanı, konuları ve bunları bilimsel perspektifte incelemede izleyeceği yöntem ve teknikleri ile birlikte din sosyolojisinin bağımsız ve sistematik bir bilimsel disiplin şeklinde ortaya çıkması olgusunun uzun bir tarihsel hazırlık dönemine dayandığı ve ondan bir çok etkileri aldığı hususuna önemle işaret etmek gerekir.

2. TARİHSEL ARKA-PLAN

Anlaşılan din sosyolojisi, bu uzun hazırlık döneminin belli evrelerinde, çoğu zaman felsefe, tarih ve öteki bir kısım bilimlerin içerisinde en azından zımnî bir varlık imkânını da elde etmiş görünmektedir. Esasen din olayları, seyyahlar, düşünürler ve bilginlerin dikkatini en azından antik dönemden itibaren bir şekilde çekmeye başlamış olup; nitekim, din sosyolojisinin metodolojisinin temelinde yer alan din konusuna eleştirel, şüpheli, akilci, deneysel ve objektif bilimsel yaklaşım eğilimlerinin başlangıçları da bu döneme kadar uzanmaktadır.

Buna karşılık, normatif, tekeli ve apolojetik karakterli ilâhiyatların ve skolastığın egemen olduğu Orta Çağın dünyaya karşı belli bir olumsuz tutum çerçevesinde kendi içine kapanık ortamında bu eğilimler, güçlenerek bir atılım yapmaya meyletmek yerine giderek kösteklenip kısırlasmaya mahkum olmuşlarsa da, özellikle Rönesans ve Reform dönemlerinden itibaren, çok çeşitli iç ve dış dinamikler çerçevesinde hususiyetle Batı'nın bu kendi içine kapanık durumu ve statik zihniyetinde çok önemli değişiklikler ve yeni gelişmeler gözlenmeye başladığından, sözü edilen bu eğilimler de giderek filizlenmeye yön tutmuşlar; büyük coğrafi keşifler, sanayi devrimi, Aydınlanma hareketi, bilimsel ve teknolojik buluşlar, şehirleşme, eğitim, iletişim, vb. alanlarda kaydedilen yenilikler, buluşlar ve gelişmelerin etkisi altında Batı dünyasında birbirini izleyen ve sonra etkileri giderek tüm dünyaya yayılan ve toplum hayatının her kesiminde geniş yankılar uyandıran

büyük değişimler, din konusuna bilimsel yaklaşım çizgisinde de yeni gelişmelere ve bu çerçevede deneysel, objektif, sistematik ve bağımsız bir din sosyolojisi biliminin filizlenip gelişmesine imkân hazırlamış bulunmaktadır.

Hakikaten, bu çerçevede, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda insani, toplumu, kültürü ve dini doğal toplumsal, kültürel ve tarihsel kontekstlerinde olgusal, gelişmeci ve ilerlemeci süreçlerde inceleme eğiliminde bir artış gözlenmiş; nitekim meselâ İtalyan filozofu *G. Vico* (1668-1774), antik Yunan dininin, önce tabiatın ve sonra da ateş gibi birtakım tabiat kuvvetlerinin ilahlaştırılması ve bunu takiben evlilik gibi kurumların kutsallaştırılması ve nihayet Homer'in eserlerinde gözlemlendiği üzere insanların tanrılaştırılması şeklinde birbirini izleyen dönemlerden geçmek suretiyle bir gelişme gösterdiğini öne sürmüştür. İngiliz filozofu *David Hume* (1711-1776) ise, *Dinin Doğal Tarihi (Natural History of Religion)* adlı eserinde din konusuna yaklaşımında dönemin giderek artan rasyonalizmini tipik bir biçimde yansıtmıştır.

Aydınlanma döneminin rasyonalizmi, "*tabîî tarih*", "*tabîî hukuk*", "*tabîî toplum*" ve "*tabîî din*" adına hem paganizmin hem de Hıristiyanlığın bir tür reddini içermiş; gerçekte *deizm* de denilen *tabîî din* anlayışı, "*kafa dîni*"ne karşı "*gönül dîni*"ni savunan *Pietistler*'in dinde duygu ve heyecanları daha çok öne çıkaran antidogmatik tavırlarının entelektüel bir karşılığını oluşturmuştur. Dönemin Fransız ansiklopedistlerinden *Voltaire* (1694-1778) antiklerikal bir deizme meylederek politeizmin gelişmesini ruhban sınıfının faaliyetine bağlamış; 18. yüzyılın rasyonalizmi Alman filozofu *Immanuel Kant*'in (1724-1804) eserlerinde doruk noktasına erişirken, aynı zamanda belli bir değişime de uğrayarak dine ahlâkî idealler üzerine temellenmiş bir yer ayırmış; onun görüşlerine karşı kendini gösteren tepkiler ise, Batı'da insan, toplum ve din konusunda ortaya çıkan yeni bilimsel yaklaşımlara giden yolun açılmasında oldukça etkili olmuştur.

Bu gelişmelere, sarkiyat araştırmalarının yani sıra etnoloji ve antropoloji çalışmalarının insan, toplum, kültür ve din ile ilgili geniş bir dokümantasyonu dünya ölçüsündeki bir zenginlikle araştırmacıların hizmetine sunmaya ve böylece dinin Orta Çağ ilahiyatçılarının normatif açıklamaları ve dogmatik kabullerinin ötesinde bir nedensellikte açıklamalara yer veren incelemelere konu olmasına imkân vermeye başlamış bulunması olgusunun etkisini eklemek gerekir.

Hakikaten, bu çizgide meselâ Fransız rahip *Bergier* (1718-1790), ilkel dinleri psikolojik nedenlerden kaynaklanan ruhlarla ilgili inanışların gelişmesine bağlarken, Kant'ın din konusundaki fikirlerinin elestiricilerinden

olan *Herder* (1744-1803), insan türünün incelenmesi konusunda evrimci bir tavra yönelerek mitolojide dilin daha derin ve anlamlı sembolik anlatımlarını görmeye eğilim göstermiş; *Schelling* (1775-1854) bu pozitif yaklaşımı romantizm geleneğinde sürdürmüştür; nihayet, Avrupa dinlerinin dışındaki dinler ve özellikle de Hint dinleri hakkında elde edilen yeni bilgiler, dinin tabiati konusunda daha geniş tartışmalara imkân sağlamıştır.

Öte yandan, idealist felsefenin taraftarı olarak insanlık tarihi üzerinde manevî ve ruhî olanın etkisini vurgulayan ve aynı zamanda dinin her bir gelişim safhasına kısmî bir gerçeklik atfeden değişik bir "rölativizm" fikrini ortaya atmış bulunan *Hegel*'in (1770-1831) tarih felsefesi, çok çeşitli düşünce ve bilim çevrelerinin yani sıra din ve toplum incelemelerinin gelişim seyri üzerinde de köklü yankılar uyandırmış olup, bilimsel düşüncelerinin teorik çerçevesini onun diyalektik semasi üzerine bina etmeye meyleden takipçileri modern bilimsel tarihin büyük ölçüde kurucuları olmuştur.

Bütün bunlar, evrimci karşılaştırmalı din teorileri ve incelemelerinin gelişim seyrini oldukça etkileyerek 19. yüzyılda Batı'da din ve toplum konularına yeni ve değişik yaklaşım modellerinin ortaya konmasına imkân tanımış olup; bu çerçevede, yüzyılın özellikle ilk yarısı bağımsız bir toplumbiliminin yani sıra gerçek bir dinbilimi ve bir din sosyolojisi disiplininin gelişimine hazırlık bakımından çok önemli olmuştur.

Nitekim, bu dönemde Fransız sosyal filozofu *A. Comte*'un (1798-1857), insanlık tarihini pozitivist ve materyalist bir felsefî bakış açısından evrimci bir perspektifte görmek suretiyle ortaya koyduğu yeni ve değişik teorik ve metodolojik yaklaşım semasi toplum ve din incelemeleri üzerinde çok derin ve geniş etkiler uyandırmış; bu etkiler, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısının bilimsel metodolojisinin çerçevesi üzerinde büyük ölçüde belirleyici oldukları gibi 20. yüzyılda da bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bu bağlamda, İngiliz filozofu *Herbert Spencer*'in (1820-1903), toplum ve dinin bilimsel incelenmesi konusunu "bilinmez" (*unknown*) ve "Mutlak" (*Absolute*) olana atıfta bulunmak suretiyle biyolojik bir tekâmül telakkisinin çerçevesi üzerine oturttuğu değişik bir *neo-Pozitivizm*, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında oldukça etkin görünmekte; "biyolojik evrim" anlayışının bilhassa yüzyılın son çeyreğinde giderek bağımsız bir hüviyet kazanmaya başlayan din bilimleri ve özellikle de din sosyolojisi araştırmaları üzerinde derin etkileri gözlenmektedir.

Hakikaten, bu dönemlerden itibaren ortaya konmaya başlanan ve dinin özü ve başlangıcını entelektüel kurgulara dayalı, basitleştirici ve düz hatlı evrimci bir perspektifte açıklamaya yönelen *natürizm* (Max Müller), *manizm*

(H. Spencer), *animizm* (E. Tylor), *animatizm* (R. R. Marett), *totemizm* (E. Durkheim) ve *büyük* (J. Frazer) kuramları bu etkileri tipik bir biçimde yansıtmakta; öte yandan, Alman filozofu L. Feurbach'ın (1804-1872) dini, insanın arzuları ve istiyaklarının bir "projeksiyon"u gibi gören anlayışı, basta Marx, Freud ve Barth olmak üzere din konusuna bilimsel ve sosyolojik yaklaşımların teorik çerçevesi üzerinde köklü yankılar uyandırmış bulunmaktadır.

Esasen, bu fikir akımlarına tarih, arkeoloji, antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi pek çok modern bilim alanlarındaki yeni ve değişik görüş ve gelişmelerin eklenmesi kültürler ve medeniyetler arasındaki karşılaştırmalı incelemelere belli bir ivme kazandırmış; böylece, insan, toplum, kültür, tarih ve din konularını yeni paradigmalara çerçevesinde oluşan yeni teorik yaklaşım modelleri, semaları, yöntemleri ve uygulamaya yönelik teknikler ve bunları kendi özel araştırma alanları, konuları ve problemlerine uygulamak üzere yeni din, toplum, kültür ve insan bilimleri ortaya çıkmış ve giderek sistemleşmiş olup; nitekim, bir yandan toplumu incelemeyi konu alan sosyolojinin, öte yandan *dinler tarihi*, *karşılaştırmalı dinbilimi*, *din psikolojisi*, *din fenomenolojisi*, *din etnolojisi* ve *din antropolojisi* gibi disiplinlerin dahil oldukları modern "dinbilimi" (*Religionswissenschaft*) yahut "din bilimleri"nin bir dâli sayılan din sosyolojisi, yukarıda ana hatları ile özetlenmeye çalışılan uzun tarihî birikimi arkasına almak suretiyle, modern dönemin büyük değişim ve dönüşüm ve bu çerçevede ortaya çıkan sorunlarına Orta Çağ'dan kalma geleneksel, normatif ve skolâstik ilâhiyat ilimlerinin çözüm üretmekte aciz kaldığı bunalım ortamında, toplumsal olgular ve gerçeklikler olarak din olaylarını deneysel ve objektif bilimsel sosyolojik yaklaşım perspektifinde araştırıp incelemek üzere ortaya çıkmış bir bilimsel disiplin olup, giderek gelişip sistemleşme yolunu tutmuş; bu bağlamda teorik temelleri ve metodolojisini oluşturup geliştirmeye yönelmiş ve hattâ sadece Batı'da kalmayarak tüm dünyaya ve bu arada İslâm dünyası ve özellikle de Türkiye'ye uzanmış genç bir bilim dalıdır.

3. BASLICA EGILIMLER VE TEMEL SORUNLAR

Nitekim, ilk olarak "*Din Sosyolojisi*" (*Sociologie de la Religion*) terimine Fransız Sosyoloji Ekolü'nün kurucusu E. Durkheim'in (1858-1917) *Année Sociologique* (*Sosyoloji Yilligi*) dergisinde 1899'da din olayının tanımına dair (De La Définition du Phénomène Religieux) yayınladığı bir yazısında rastlanmaktadır. Esasen Durkheim, bu dergide yayınladığı bir çok makale ve çeşitli kitaplarının yanı sıra özellikle *Dinî Hayatın İbtidâî Sekilleri* (*Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*) adlı eserini din konusunun

sosyolojik yaklaşım perspektifinde bilimsel incelenmesine tahsis etmiş olup, onun başlattığı ekole mensup sosyologlar ve meselâ bunlardan *Marcel Mauss*, *Henri Hubert*, vd. din sosyolojisine önemli katkılarda bulunmuş; ancak, bu arada Durkheim'in bir kısım görüşlerinden de uzaklaşmış ve hattâ onlardan bazıları *Gaston Richard* örneğinde görüldüğü üzere, *teodise* sorununu kapsamadığı ve esasen objektif de olmadığı gerekçesiyle Durkheim'in din anlayışına çok önemli eleştiriler getirmişlerdir.

Her halükârda Durkheim, sosyal gerçeklikler olarak din olaylarının incelenmesi konusunda "*kutsal*" (*sacré*) ve "*kutsal-disi*" (*profane*) arasında net bir ayırım gözeterek dini "*kutsal şeylerle ilgili inanç ve amellerden oluşan dayanışmalı bir sistem ve buna inançla bağlılık etrafında manevî bir birlik oluşturmaya üzere birleşip bütünleşmiş bir dinî cemaat*" şeklinde tanımlamakla (*Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, 1912, s. 65), dinin sosyal bütünleşme ve kontrolün sağlanmasındaki fonksiyonel rolüne de önemle işaret etmiş olmakta; esasen o dini toplumu meydana getiren "*temel unsurlar*"dan (*éléments constitutifs*) biri olarak görmektedir.

Bununla birlikte, aslında sosyoloji anlayışı itibarıyla Fransız filozofu A. Comte'un pozitivist felsefesinin çok büyük etkisi altında bulunan Durkheim'in temelde dinin özünü ve başlangıcını tamamen sosyal şartlardan hareketle açıklamaya yönelik bu çabaları yakın mesaf arkadaşlarının dışındaki çevrelerden bir çok tepki ve itirazları da beraberinde getirmiş olup; özellikle dinin süjesi ile muhtevasını birbirine karıştırarak onu toplumun bir fonksiyonuna "*indirgeme*"ye kalkışması bakımından o siddetle eleştirilmiş ve hattâ din konusunda ön yargılı davranmakla suçlanmış da, Durkheimci etkiler Türk düşünürü ve sosyologu ve hattâ Türkiye'de din sosyolojisinin kurucusu sayılan *Ziya Gökalp* örneğinde görüldüğü üzere ülkemize kadar uzanmış; Durkheim'in din sosyolojisinin "*islevselci*" (*fonksiyonalist*) eğilimi ise, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD'de *T. Parson*'un (1902-1979) sosyolojisinde din konusuna *strüktüro-fonksiyonalist* bir sosyolojik yaklaşıma imkân hazırlamış olup; "*islevselci din sosyolojisi*" eğilimi *R. K. Merton*'da "*ilimli*" bir *fonksiyonalizm* şeklinde olmak üzere öteki bir çok din sosyologu tarafından oldukça değişik şekillerde sürdürülmüştür.

Öte yandan, pozitivist çizgideki Fransız Sosyoloji Ekolünün "*sosyolojizm*"inin dine yaklaşımının "*ircacılık*" (*reductionisme*) eğiliminin tipik bir benzerini, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak Marksist çevrelerde önemli temsilciler bulan "*materyalist eğilimli din sosyolojisi*" vermiş olup; din konusuna yaklaşımlarda değişik çizgilerdeki gelişmelere ve anlayışlara imkân vermiş olsa bile bu akimin son tahlilde dini sosyo-ekonomik faktörlerin bir tür "*epifenomen*"ine (*gölge olay*) indirgenmek istemesi çok

siddetli etki ve tepkileri de beraberinde getirmiş bulunmakta; etkileri bir ölçüde günümüzde ve hattâ Türkiye'de de devam etmekte olan bu akimin temsilcilerinden bazılarının ve meselâ Fransa'da *Michèle Bertrand*'in, Marksizm'in kurucularının dinin müstakbel sonunu ilân etme kehânetlerinde aldandıklarını beyan ve tasdik etmekte olusu kayda değer olmaktadır (*Statut de la Religion Chez Marx et Engels*, 1979, s. 184-185).

Zira, geleneksel dinlerin ve özellikle de meselâ Hıristiyanlığın Orta Çağdan intikal eden geleneksel formlarının Batı toplumlarında modern sanayi medeniyetinin ilerlemesine bağlı olarak belli bir sarsinti geçirmiş olmasına ve bu çerçevede geleneksel dinî inanış ve pratiklere bağlılıktaki nisbî düşüşe ve sekülerizasyona rağmen, dinin bu toplumlarda belli bir dinamizmi korumaya devam ettiği ve hattâ "*yeni dinî hareketler*" örneğinde görüldüğü üzere önemli canlanma belirtileri gösterdiği, bu bakımdan, modern sanayi toplumunda ve hattâ genel olarak insan topluluklarında dinin sonu konusunda acele genelleme ve yargılarda bulunmanın yanıltıcı olduğu; esasen toplumsal, kültürel ve ekonomik durum ve şartlardan hangi ölçüde etkilenirse etkilensin yine de beserî ve toplumsal olaylar olarak dinî fenomenler ve tecrübelerin son tahlilde onları asan ve onlardan bağımsız kendi öz dinamiklerinin varlığı, hususiyetle modern din bilimlerinin ve meselâ din sosyolojisinin katkıları ile bu gün giderek daha iyi anlaşılmaktadır. Kaldı ki, modern bilimin, teknolojinin, medeniyetin ve demokratik sanayi toplumunun gelişmesi her zaman için dinî bir gerilemeyi de beraberinde getirmemiş ve meselâ ABD'de tersine bu gelişmeye, *Alexis de Tocqueville*'in (1805-1859) daha 19. yüzyılın ortalarına doğru işaret ettiği üzere, dinî bir canlanma eslik etmiş bulunmaktadır (*De la Démocratie en Amérique*, 1835, 1840).

Esasen, 20. yüzyılın başlarından itibaren tüm dünyada entelektüel planda dikkati çeken en önemli olaylardan biri, modern toplumlarda geleneksel dinin geçirmekte olduğu sarsintiye rağmen, din araştırmalarına duyulan ilginin gittikçe artan bir düzeye erismesi olmuştur. 19. yüzyılın son döneminin sosyologları dini, daha ileri şartlara doğru gelişen toplumlarda anlamını gittikçe yitiren bir olgu olarak telâkkî ederlerken, bu tür bir evrimci düşüncenin 20. yüzyılın başlarından itibaren sosyologlarca siddetle reddedilmesine tanık olunmuştur.

Böylece, 20. yüzyılın başlangıcından bu yana, din sosyolojisi araştırmalarında 19. yüzyılda görülen pozitivist ve tekâmülcü dalga büyük bir inhitata sahne olurken, uzun süre dinî duygunun mensei ve tabiatını açıklama teşebbüsleriyle vakit geçirmiş ve bu arada incelemeleri için ana malzemeyi tercihen etnoloji, etnografya ve folklor gibi dalların verilerinden almış olması sebebiyle imtiyazlı araştırma alanı "*ilkel dinlerin etnolojik sosyolojisi*" olarak

kalmis olup, öte yandan yakasini da bir türlü komsu disiplinlerin inhisarından kurtaramamis bulunan din sosyolojisi, bir taraftan normatiflik ve spekülasyondan siyirilarak "objektif " bir karakter kazanmaya çalisirken, diger taraftan da etnolojinin yani sira tarih, ekonomi, psikoloji, fenomenoloji ve istatistik gibi sosyal bilimlerin verilerine yönelmek suretiyle "deneysel" bir temele oturmak suretiyle bagimsiz ve sistematik bir ilmî disiplin olarak kuruluşunu tamamlamistir.

Din olaylarinin sosyolojik olarak incelenmesinin özel bir arastirma alanini teskil etmesi seklinde ortaya çikan bu olayda ise en büyük pay Alman sosyologu Max Weber'e (1864-1920) ait olmustur. Gerçekten de bu anlamda Weber, ilk sistematik ve bagimsiz din sosyolojisi biliminin kurucusu sayilmaktadir. Zira, düşünce sisteminin felsefî temelleri yeni Kantçiliga dayanmakta olan Weber, sosyoloji tarihi içerisinde Dilthey ve Rickert'ten gelen "Manevî Bilimler" akimina bagli olup, "Anlayici Sosyoloji" olarak nitelenen sosyoloji gelenegini olgunlastirmis ve ayni zamanda öteki toplum olaylari gibi din olaylarina da birer "ideal tip" gözüyle bakarak siniflamasini yapmak seklindeki "anlayis metodu"nu tarihî ve karsilastirmali yöntem ve tekniklerle de zenginlestirip sentezleyerek din sosyolojisi arastirmalarina uygulamayi basarmistir.

Weber'in din sosyolojisi çalismalarinin ana temasini özellikle din ve iktisat iliskilerinin sosyolojik tedkiki teskil etmis; bu çerçevede, Protestan ahlâkinin modern Kapitalizmin dogusunda oynadigini öne sürdüğü rol üzerine olan tezi ile ün yapmis, 1904'ten itibaren yayinladigi eserleri din sosyolojisi sahanin klâsikleri arasindaki yerini almistir.

Gerçi Weber, din sosyolojisi üzerine gerçeklestirmeyi tasarladigi eserini tamamlayamadan vefat etmistir. Din sosyolojisi anlayisinin etkileri özellikle Türk düşünür ve sosyologu S. F. Ülgener (*Iktisadî Inhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*,1951) örneğinde tipik bir biçimde görüldüğü üzere Türkiye'ye kadar uzanmis bulunan Weber, bilhassa Islâm dini üzerine yazmayi tasarladigi bölümden ancak bir takim notlar birakmis, onun bu konudaki fikirleri özellikle son dönemde elestirel tavirlari da beraberinde getirmiştir (Turner, *Weber and Islam: a Critical Approach*,1974).

Her halükârda, dini toplumsal bir olay olarak inceleyip açıklamak isteyen Durkheim'dan farkli olarak onu toplumsal aksiyon olmak itibariyle sosyolojik arastirma konusu yaparak dinî davranisin iktisat, ahlâk ve kismen de siyaset ve egitime etkileri üzerinde duran ve kendisinin genel sosyoloji analizlerinin bütününe uygun olarak dinî olayda tedricî bir rasyonalizasyon sürecinin varligini müshade eden Weber, bu konulari o kadar genisligine ve

öylesine derinliğine bir nüfuzla sistematik biçimde incelenmiştir ki, onun çalışmalarının aşağı yukarı bütün kültürlerin *'karsılaştırılmalı ve sistematik din sosyolojisi'* nin gerçekleştirilmesine yöneldiğini ve pek çok vakıaları ele alarak sosyolojik analize tabi tutmayı basardığını önemle belirtmek gerekir. Ancak, yine de Weber'in bu alanda kendisinden sonra yapılacak çok şey biraktığına da önemle işaret etmelidir.

Her halükârda, bir çok eleştirilere de konu olan Weber'in açmış olduğu yoldan hareketle din sosyoloji sür'atle gelişti ve pek çok ve çeşitli verimli çalışmalar ortaya konmaya başlandı. Bu çerçevede, *E. Troeltsch* (1865-1923), *J. Wach* (1898-1955) ve *G. Menschig* gibi Batılı din sosyologlarının 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirmeyi basardıkları çalışmaların önemine işaret etmek gerekir. Meselâ bunlardan kendini Hıristiyan dünyası ile sınırlayarak, Hıristiyan kilise ve cemaatleri ve onların sosyal ve ahlakî anlayışlarını incelemiş bulunan Troeltsch'un görüşleri kendisinden sonra din sosyolojisi sahasında çalışanlara büyük bir kaynak teşkil etmiş; gerçekten de meselâ *Richard H. Niebuhr* ABD'de dini incelerken onun görüşlerinden hareket etmiştir.

Öte yandan, 20. yüzyılda din sosyolojisi sahasının en önde gelen isimlerinden biri olarak bilenen ve bu bilim dalının kuruluşu ve gelişmesinde çok büyük emeği geçen Joachim Wach'da Troeltsch'tan büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak gerçekte *R. Otto* ve *Max Weber*'in tilmizi olan Wach, Troeltsch gibi bir tek dinle ve özellikle de Hıristiyanlıkla sınırlanmak yerine bütün dinleri araştırma kapsamına almış ve tarihî, fenomenolojik, karşılaştırmalı ve tipolojik yöntemler yardımıyla *"genel ve sistematik bir din sosyolojisi"* ni gerçekleştirmeye yönelmiştir. Denebilir ki, *Van der Leeuw* ve *R. Otto*'da olgunlaşan *din fenomenolojisi* anlayışı ile *G. Simmel* ve *Leopold von Wiese*'in temsil ettikleri *formel sosyoloji* *J. Wach*'ta *"fenomenolojik ve tipolojik bir din sosyolojisi"* tarzında orijinal ifadesini ve temsilcisini bulmuştur.

Bununla birlikte, bu din sosyologlarının hemen hepsi genelde hep dolaylı gözlem yani tarihî ve etnolojik metotlardan faydalanarak, dinler tarihi, etnoloji, antropoloji, vs. gibi ilim dallarının verilerinden hareketle etnolojik yahut tarihî ve tipolojik bir din sosyolojisini gerçekleştirmek amacına yönelmiş; buna karşılık, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren din sosyolojisi günümüz toplumlarında din konusunu ele almaya başlamıştır.

Gerçi, din sosyolojisinin günün sorunlarına yönelmesinin tarihi aslında daha eskilere uzanıyorsa da, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan büyük değişimler, din sosyologlarının bakışlarını daha da çok

günümüz toplumlarında din sorununa yönelmelerine imkân vermiş bulunmaktadır. Bu çerçevede, modern toplumun yapısı ve hayatında dinin yeri, dayanakları ve fonksiyonları, dinin diğer toplumsal kurum ve sistemlerle, kültürle ilişkileri, sekülerizasyon, modern insanın dinî tutum ve davranışları ve hattâ kurumsallanmış dinin dışında kalan dinî tutum ve davranışlar ve özellikle de değişim olgusu ile ilişkileri bakımından din, geleneksel yapıdan modern bir yapıya doğru değişim sürecinde din, dinî inanç, tutum ve davranışlar, kurumlar, örf ve âdetler ve nihayet yeni dinî hareketlerin incelenmesi... gibi konular baslıca ilgi odaklarını oluşturmaya başlamış görünüyorlar. Kuskusuz bu durum din sosyolojisi incelemeleri için yeni metodolojik yöntem ve tekniklerin geliştirilmesi problemini de beraberinde getirmiş bulunmaktadır.

Her halükârda, etnolojik ve tarihî yönelimli bir din sosyolojisi eğilimini geniş ölçüde asarak, günümüz toplumlarında sosyolojinin bakış açıları ve yaklaşım yöntemlerinden hareketle dinî tecrübenin çeşitli anlatımları olan *iman*, *ibadet* ve *cemaat*'in sosyolojik yaklaşımında bilimsel olarak ele almaya başlamanın en tipik bir temsilcisi olarak karşımıza Fransız din sosyologu *G. Le Bras* (1891-1970) çıkmakta; nitekim, onun "*dinî morfoloji*" araştırmalarına yönelik din sosyolojisi çalışmalarını takiben, hemen bütün ülkelerde ve tüm dinler ve toplumların dinî-sosyal hayatları üzerine tecrübî din sosyolojisinin yaklaşım yollarından hareketle büyük bir araştırmacı kitlesi tarafından pek çok araştırmaların gerçekleştirildiğine tanık olunmaktadır.

Öyle ki, genel olarak sosyolojik araştırmalarda gözlenen ve teorik tartışmaların ikinci plana itilerek uygulamalı araştırmalara yönelme ile karakterize olan eğilim din sosyolojisi alanında da kendini göstermiş bulunmaktadır. Böylece, günümüz toplumlarında din konusu çok çeşitli yöntemler ve teknikler aracılığı ile bir çok veçheleri altında adetâ laboratuvar incelemesine tabi tutulmaktadır. Toplumsal değişim ve çağdaşlaşmanın din, dinî davranış ve yasayla ilişkileri ve etkileşimi veya daha genel olarak sekülerizasyon sorunu yahut dinin çeşitli toplumsal kurumlarla olan fonksiyonel ilişkileri bu bağlamda ele alınan en önemli konulardan birkaçını oluşturmaktadır. İşte bu şekildedir ki meselâ, *S. S. Acquaviva*, *P. Berger*, *T. Luckmann*, *B. R. Wilson*, *D. Bell* gibi "*sekülerizasyon sosyolojisi*" alanında uzmanlaşmış din sosyologları, seküler toplumda din konusuna eğilerek modern dönemde Batının sanayi toplumlarında müesseselaşmış dinin konumu ve hattâ kurumsallaşmamış kutsal, seküler dindarlıklar, yeni dinî akim, cemaat ve gruplar, dinî köktencilik... gibi çok çeşitli konuları ve problemleri değişik sosyolojik yaklaşım perspektiflerinde bilimsel incelemeye alıyorlar.

Ancak, günümüz toplumlarda din konusunun incelenmesi çerçevesinde, ileri derecede modern toplumların yani sıra daha az modern yahut geleneksel kategorisinde yer alan ve yahut modern etkiler altında hızlı bir değişime uğramakta bulunan "tranzisyonel toplumlar"da din, dinî yasayış ve davranışların bilimsel ve sosyolojik incelenmesi de giderek daha büyük bir önem kazanıyor. Bu meyanda, toplum içerisinde dinî davranışın ölçümü sorunu, insanın dindarlığı ve dinî aidiyeti konusuna bağlı olarak özel bir önem kesbetmiş görünüyor. Böyle olunca da din konusuna sosyolojik yaklaşıma bir şekilde, kantitatif tekniklere dayalı sosyal psikolojik yaklaşım perspektifleri egemen olmaya başlamış bulunuyor.

Süpheşiz böylesine bir yönelimde din sosyolojisinin öteki bilimler ve özellikle psikoloji ve tabii ki sosyal psikoloji ile olan ilişkileri ve bu bilim dalları arasında artan işbirliğinin payı çok büyük görünüyor. Böylece, modern dönemde artık dinin bilimsel incelenmesinin, çeşitli sosyal bilimler, insan bilimleri, din bilimleri, ilâhiyat ve hattâ tabiat bilimleri mensuplarının siki bir işbirliği çerçevesinde "disiplinlerarası" (*interdisiplinaires*) veya "mültidisiplinaires" bir çalışma ve çaba ile gerçekleştirilebileceği hususu daha iyi anlaşılmasına başlanıyor. Nitekim, bu çerçevede meselâ din antropolojisinin, din sosyolojisinin gelişmesine olan katkıları artarak devam ediyor.

Öte yandan, aslında sosyolojik araştırmalarda psikolojik yahut sosyal psikolojik yönelimin kökleri de oldukça gerilere gidiyor. Süpheşiz, *Leuba*, *Starbuck* gibi psikologlar ve özellikle de *William James*'in çalışmaları, "din sosyal psikolojisi" alanına olan ilginin artisında önemli bir rol oynamıştır. *Kidd*, *Ellwood* ve *Ross* gibi sosyologların fonksiyonalist yönelimli din yorumlarının da dinî sosyal psikoloji alanına duyulan ilginin artisında büyük payı olmuştur. Böylece, sosyal psikolojik yönelimli din araştırmalarında *Allport*, *Yinger* ve *Fichter* gibi güçlü isimler kendilerinin gösterdiklerinden, din sosyal psikolojisi eğilimi de özellikle ABD'deki din sosyolojisi çevrelerinde çok güçlü bir şekilde kendini göstermek imkânını elde etmiş bulunuyor. Meselâ *Gerhard Lenski*, Weber'in artık klâsik hale gelmiş bulunan tezinden hareketle Detroit eyaletinde dinî aidiyet ile ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkiyi geniş örneklem grubu aracılığı ile teste tabi tutmuş bulunmaktadır. Kaliforniya Üniversitesinden *Glock* ve *Stark* ise, geniş bir "tarama" (*survey*) ölçөгinden hareketle A.B.D.'deki halihazır dinî durumu incelemeye aldılar. Giderek başka ülkelere de yayılan bu tür inceleme eğilimi, gerek metot ve teknikler ve gerekse de muhteva yönünden, dinî davranış ölçümlerinin daha bir incelik, derinlik ve sistematige kavuşmasına imkân hazırlamış bulunuyor.

Böylece, köy, kasaba, şehir... grupları; üst, orta ve alt toplumsal tabakalar; gecekondu, gençlik, öğrenci, işçi, tüccar... kesimleri vb. çok çeşitli sosyo-kültürel kategori, çevre, sınıf ve gruplarda dinî tutum ve davranışların ve onların ekonomi, ahlâk, siyaset... gibi öteki toplumsal kurum, davranış ve faaliyet şekilleriyle olan karşılıklı ilişkileri ve etkileşiminin yaş, cinsiyet, meslekî ve sosyo-ekonomik statü, medenî durum, eğitim, dinî, etnik, vb. aidiyet durumu... gibi bir çok değişkenlere göre incelemeye alınmış ve bunların arasındaki korelasyonların araştırılmış olması kayda değerdir. Esasen bu durum, dinî yasayış ve davranışın çok çeşitli boyutlarının ayırt edilmesi ve bu şekli altında daha bilimsel bir yaklaşımla incelenmeye alınmasına imkân vermiş olup; bu çerçevede dinî tutum ve davranış "*ölçekleri*"nin oluşturulmasına yönelinmiş bulunmakta ve böylece, oldukça çeşitli tutum ve davranış ölçeklerinin ve hattâ tipolojilerin oluşturulmuş olduğuna önemle işaret etmek gerekmektedir. Bütün bu araştırmalar ve böylece oluşturulan ölçekler ve tipolojilerin küçük gruplar ve dar dinî, kültürel ve toplumsal çevrelerin ötesinde giderek, dinî yasayış ve davranışın çok geniş ölçekli ve boyutlu toplumsal ve kültürel çevrelere ve gruplara uygulanmak suretiyle "*kültürlerarası incelemelere*" (*crosscultural studies*) dönüşmeye başlamış olmasına da önemle işaret etmelidir.

Öte yandan, bütün bu gelişmelerin modern dönemde din sosyolojisi incelemelerine dünya ölçüsünde yeni bir önem ve boyutlar kazandırdığına ve hattâ bu bağlamda, din sosyolojisine, yeni sorunlar çerçevesinde ve disiplinlerarası işbirliği ile yepyeni kavramlar, terimler, yeni yaklaşım kuramları, paradigmaları ve yöntemlerinin eklenmekte olduğuna da önemle işaret etmek gerekir. Nitekim bu çerçevede, özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde "*yapı*" (*structure*), "*kültür*", "*sembol*", "*işaret*" (*sign*), "*anlam*", "*yorum*", "*sistem*"... kavramlarının yeni tanımları bağlamında din konusuna yeni yaklaşım modellerinin anahtar terimlerini oluşturduğu görülmektedir. Böylece, C. Levi-Strauss din konusuna "*yapısalcılık*", R. Bastide "*sürekli değişen kültürel yapı*", J. Berque "*derinlik sosyolojisi*", E. Gellner "*sarkaç teorisi*", C. Geertz "*kültür sistemi, semboller, işaretler, anlam ve yorum*" Mary Douglas "*sembollerde sifrelenmiş anlamların çözümlenmesi*" R. Wuthnow "*kültürel yapısalcılık*" D. Bell "*farklılaşmış toplumda din ve kutsalın dönüşü*", P. Berger ve T. Luckmann "*fenomenoloji ve kognitif işlevselcilik*", J. M. Yinger "*işlevselcilik*" perspektifinde yaklaştırmaya yönelmiş olup; öte yandan, insanlığın dinî tecrübesinin gelişim seyrini evrimsel bir perspektiften yaklaştırmak suretiyle çözümleyip açıklamaya ve anlamaya yönelik yapısal-fonksiyonalist R. N. Bellah ise, modern toplumda din konusunun sosyolojik analizi bağlamında "*sivil din*" kavramını operasyonel biçimde devreye sokmuş bulunmaktadır.

Süphesiz, burada bu tür çalışmalar ve hattâ öteki bir çok çalışmanın yöntem, tahlil ve sonuçlarını ele almak bu çalışmanın sınırlarını asmaktadır. Yine de, en genel çerçevedeki sistematik bir yaklaşımda, din sosyolojisi bilimi alanındaki araştırmaların, biri dinin değişmez kabul edilen özü ve muhtevasını anlayıp açıklamaya ve ötekisi de dinî olayın değişik tarihsel formları ile spesifik toplumsal kontekstleri arasındaki enteraksiyonu ortaya koymaya yönelik iki ana eğilim etrafında toplandığı ifade edilebilirse de, gerçekte yönelimlerin çeşitliliğinin böylesine dikotomik bir kategorizasyonu ziyadesiyle astığına önemle işaret etmelidir. Her halükârda, bu bilim dalının gelişmesinde genel sosyoloji mensuplarının yanı sıra dinî çevrelerin önemli katkıları da belirtilmelidir.

Esasen, din sosyolojisi bilimine duyulan bilimsel, akademik, pedagojik ve hattâ pratik ilginin giderek dünya çapında yaygınlık kazanmaya, bu arada bu bilim dalının, bazı konfesyonel eğilimlerde gözlenen bir "*dinî sosyoloji*" olmaktan çıkarak, deneysel, objektif ve sistematik bir hüviyet kazanmaya ve *Société International de Sociologie des Religions*, *Association for the Sociology of Religion*, vb. örneklerde olduğu üzere uluslararası teşkilatlarda yahut önce *Archives de Sociologie des Religions* ve sonra da *Archives de Sciences Sociales des Religions*, *Social Compass*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, *Sociology of Religion*, *Religiologiques* gibi periyodiklerde kurumlaşmaya yönelmiş olması kayda değerdir.

Kaldı ki, modern sanayi sonrası "*post-modern*" veya "*ultra-modern*" bir dönemde dünya ölçüsünde gözlenen ve "*bilgi toplumu*" yahut "*iletisim toplumu*" gibi yeni modelleri gündeme getiren büyük etkileşim ve değişimler ve bu çerçevede kendini giderek daha net bir biçimde göstermeye başlayan eğilimler ve meselâ dünya kültürel sistemine atıfta bulunan "*küreselleşme*" yahut bir ölçüde bunun din alanındaki yansımaları sayılabilecek olan ve dünya dinlerini giderek daha çok ilişkiye ve etkileşime sokmaya başlayan "*dinî hoşgörü*", "*dinlerarası diyalog*" yahut "*dinî çoğulculuk*" gibi yönelim ve olgular ve nihayet modernizmin ve modern dönemdeki pek çok gelişmenin, eğitim-öğretimin yaygınlaşmasının, iletişimin artmasının, bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler ve bunların yaygınlaşmasının öteki bir çok etmenlerle birleşmesi sonucu geleneksel toplumların ve kültürlerin dünya ölçüsünde hızla değişmekte oluşu ve bu bağlamda ortaya çıkan değişime uyum ve uyumsuzluk olguları ve süreçleri, toplumların geleneksel dinî yasayışı, inanışları, normları ve değerleri, davranışları, örf ve âdetleri ve kültürleri ve medeniyetlerini de derinden etkilemekte ve hattâ S. Huntington'un "*medeniyetler çatışması*" (*Clash of Civilizations*, 1996) örneğinde görüldüğü üzere olayı "*çarpık*" bir biçimde de olsa temelde dine indirgemeye kalkışma eğilimleri,

insan topluluklarında din konusunu ve bu çerçevede ortaya çıkan sorunları daha da önemli bir hale getirmekte; bu bağlamda, modern sosyal bilimlere, sosyolojiye, din sosyolojisine ve öteki modern din bilimlerine duyulan ihtiyaç da artmaktadır.

Nitekim, sözü edilen bu gelişme, değişim ve bu çerçevede karşılaşılan sorunlar ve gereksinime bağlı olarak din sosyolojisi de dünya ölçüsünde yaygınlaşırken bu alandaki araştırmalarda kaydedilmeye başlanan artış, yazarlar ve konular ve bu konulara yaklaşım yollarının çeşitlenmesi sonucunu doğurduğu gibi, aynı zamanda kuramsal veya uygulamaya yönelik yeni metodolojik ve epistemolojik bir çok problematigi ve bu meyanda meselâ *objektiflik, deneysellik, determinizm, indirgemecilik, açıklama, anlayış, yorum*, vb. bir çok sorunları da beraberinde getirmiş görünmekte; bu çerçevede ortaya çıkan derin farklılaşmalar, meselâ Fransız din sosyologu *H. Desroches*'un (1914-1994) din sosyolojisine dair yazdığı kitabının başlığını "*Din Sosyolojileri*" (*Sociologies Religieuses*) şeklinde belirlemeye götürmüş bulunmamasına; her halükârda, din olaylarını sosyolojik bir yaklaşımla bilimsel olarak incelemek amacıyla olan din sosyolojisinin bilime ve toplum hayatına katkılarını ve önemini görmezlikten gelmek yahut hafife almaya kalkışmak kanaatimizce oldukça yaniltici ve hattâ olumsuz sonuçları doğurabilecek yüzeysel bir tavir olmakta; P. Berger'in ("*Dinî Kurumlar*", *Toplumbilim Yazıları*, Çev.: A. Çiftçi, İzmir, 1999, s. 71) gayet yerinde olarak isaret ettiği üzere, pek çokları din konusunda her şeyi bildiklerini sanmakla aslında kendi ön yargıları ve acele genellemelerinin kurbanı olmakta; olayın bilimsel ve sosyolojik analizi çok çeşitli boyutlarının bulunduğunu anlamaya imkân tanıdığı gibi, bunun ihmali asılması güç sorunlara ve açmazlara kapıyı daima açık tutmaktadır.

4. İSLAM DÜNYASI VE DİN SOSYOLOJİSİ

Gerçekten de, bu çerçevede meselâ İslâm dünyası, din, dinî kültür ve din bilimlerinin gelişimi bakımından ilk birkaç yüzyılda oldukça dinamik bir biçimde oluşan ve gelişen, daha sonra da bu konuda her şeyi yaptığını ve artık bundan böyle yapılacak pek bir şeyin kalmadığını sanarak "*İçtihat kâpisi*"ni kapayan ve kendi içine kapanıp taklitçiliğe ve sonuçta gelenekselleşmeye, duraganlığa ve hattâ çöküntüye yönelen bir zihniyet ve tavrın açmazlarının sıkıntılarını, modern dönemin hızlı değişim olgu ve mecburiyetleri çerçevesinde günümüzde halâ çekmeye devam etmekte; bu bakımdan meselâ İslâmiyet konusunu "*yeni yapısalcı*" (neo-structuraliste) bir yaklaşımla ele almaya yönelmiş bulunan modern bir Müslüman düşünür ve bilim adamı olan *M. Arkoun*, "*düşünülebilir*" (*pensable*), "*düşünülemez*" (*impensable*),

"düşünülen" (*pensé*) ve "düşünülmeyen"i (*impensé*) birbirinden analitik olarak ayırarak (*Pour une Critique de la Raison Islamique*, 1984, s. 9), tahlillere ve yorumlara gitmeye çalışmak suretiyle Islâm düşüncesine yeni bir canlılık kazandırmayı amaçlamış görünmekte; ancak, anlaşılan Isâm dünyasının çok köklü sorunları bu konuda çok yönlü ve sistemli çabalara ve özellikle de modern bilimsel çözümlenmelere ihtiyaç duymaktadır.

Bununla birlikte, genelde Islâm dünyası din konusunda ilk dönemlerin geleneksel "*Islâm ilmi*"ne ziyadesiyle takılmış görünmektedir. Öyle ki, orada daha 14. yüzyılda *Ibn Haldun*, meshur *Mukaddime*'sinde "*İlm'ül-Ümran*" adını verdiği yeni bir bilimin temellerini atmaya çalışırken, sosyolojinin ve hattâ din sosyolojisinin bir öncüsü imis gibi görünmekte, ancak dönemin karanlık ortamında onun bu çabası pek bir yankı uyandırmadığı gibi, anlaşılan modern dönemin hızlı değişim şartlarının bir ürünü olan modernist akim da duraganlığı asmada oldukça zorlanmış ve esasen o belli bir entelektüel düzeyi pek asamadığından etkileri oldukça sınırlı kalmış bulunmakta; 20. yüzyılda ve özellikle onun ikinci yarısından sonra sahnede daha çok görülmeye başlayan siyasal ve radikal İslamci akimlerin militan ideolojik vurguları ve sloganlarının İslam dünyasının karşı karşıya bulunduğu ikilemler ve açmazları daha da artırmaktan başka pek bir işe yaramadığı gözlenmekte; modern din bilimlerini ve özellikle de din sosyolojisini özgün ve düzeyli metodolojik yaklaşım çerçevelerinde sorunların bilimsel analizi ve bu yolla çözümler üretmek üzere devreye sokma konusunda ise o öyle pek ciddi bir niyet ve kararlılık içerisinde görünmemektedir.

5. TÜRKİYE'DE DİN SOSYOLOJİSİ

Esasen, Türkiye'nin de olayı gelenek ve değişimin çok yönlü karmaşık etkilesimi bağlamında ancak kendi iç ve dış dinamikleri çerçevesinde sancılı bir biçimde yaşamakta olduğu gözlenmektedir. Gerçi, Türk toplumu özellikle Tanzimattan itibaren çok önemli değişimlere sahne olmaya başlamış olup; Cumhuriyetle birlikte büyük bir azim ve kararlılıkla çağdaşlaşmayı ve onun vazgeçilmez ön şartı olan Lâikliği seçmiş bulunan Türkiye'de değişim köklü bir karaktere bürünmüş, 1950'li yıllardan itibaren onda kayda değer bir hızlanma gözlenmiş, 1970'li yıllardan itibaren de o yeni bir ivme kazanmış olup, o tarihten bu yana süreç tüm hızıyla devam etmekte; ancak, değişime uyumsuzluğun tepkisel anomî ortamı sosyo-kültürel hayatın bir çok alanında "*eski*" ile "*yeni*"nin yahut "*geleneksel*" olanla "*modern*"in dikotomik bir çatışma anlayışı çerçevesinde sancılı bir biçimde karşı karşıya gelmesine yol açmış bulunmaktadır.

Bu çerçevede, 'eski'nin yahut 'geleneksel' olanın 'kutsal' ve dolayısı ile "dinî" bir anlama bürünmekte olusu konumuz bakımından kayda değer olup, böylece değişime uyumsuzluğun tepkileri en çok dinî yasayis ve kültür alanında ve çoğu zaman oldukça "çarpık" bir biçimde ortaya çıkmakta; bu bakımdan, çağdas Türk toplumunda modernleşme, süreklilik ve değişimin din, dinî yasayis ve kültür alanlarındaki etkilerinin din sosyolojisinin yaklaşım yollarından hareketle bilimsel analizi karşı karşıya kalınan sorunların anlaşılması ve bunlara bilimsel çözümler üretilmesi bakımından hayati bir önem taşımaktadır.

Nitekim, Türk düşünür ve sosyologları, Z. Gökalp, F. Köprülü, I. H. Baltacıoğlu, H. Z. Ülken, Z. F. Findikoglu, M. Taplamacıoğlu, Serif Mardin, M. Kiray, O. Türkdogan, A. Kurtkan... örneklerinde gözlendiği üzere din sosyolojisine yakın bir ilgi duyulmuş olup, anlaşılan bu ilgi günümüzde Üniversitelerin basta sosyoloji bölümleri olmak üzere iktisat, siyasal bilimler... gibi çeşitli birimlerinde bir çok genç araştırmacı ve bilim adamı vasıtasıyla az çok devam etmekte; ayrıca, Cumhuriyetin başlarındaki Darülfünun İlahiyat Fakültesinden başlayarak o dinî yükseköğretim kurumlarındaki yerini de almış bulunmaktadır.

Ancak, Türkiye'de din sosyolojisine olan bu ilginin belli bir bilimsel ve akademik düzeyi asmayı basaramadığı gibi; bu düzeyde de genelde derlemeci, aktarmacı yahut deskriptif kalarak belli bir özgünlüğe erişmiş görünmedigine önemle işaret edilmelidir.

Bununla birlikte, zamanla bunun asılacağı ve bu alanda özgün ve düzeyli bilimsel yaklaşım semaları, modelleri ve bu çerçevede ortaya konulacak olan bilimsel ve düşünsel ürünler aracılığı ile Türk toplumunun karşı karşıya bulunduğu devasa sorunların çözümüne olumlu katkılar sağlanacağını ümit etmek gerekir.

6. SONUÇ

Yukarıdaki, tespit, analiz ve yorumlardan açıkça anlaşıldığı üzere, uzun bir tarihsel hazırlık dönemini takiben ancak modern dönemin hızlı değişim ve dönüşüm şartları ve ortamında ortaya çıkmış ve giderek gelişme göstermiş bir bilimsel disiplin olan din sosyolojisinin, aslında aynı süreçte gelişme göstermiş olup, din olgusunu geniş ve sistematik bir bilimsel perspektifte ele almayı amaçlayan modern din bilimlerinin bir alt-dalı olduğuna önemle işaret etmek gerekir. Zira, bilinen bütün toplumlar su veya bu biçimde bir dine sahip oldukları gibi, dinlerin bir toplumdaki ötekine, bir kültür ve medeniyetten bir baskasına, devirden devire, bir mekândan diğerine, kişilere

ve hattâ aynı bir kişinin yaşamının farklı dönemlerine göre değişiklikler arz ettiği görülmekte ve nihayet modern ve hattâ post-modern yahut ultra-modern toplumlarda da din bir şekilde varlığını, önemini ve etkilerini sürdürmekte olup; üstelik, her din, zaman ve mekânda açılım gösteren oldukça karmaşık ve zengin bir evren olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, tüm dinlerin meydana getirdiği âlem çok daha zengin, çeşitli ve kompleks bir evren oluşturmakta; böylesine çok çeşitli ve karmaşık olguların ve tecrübelerin bilimsel incelenmesi ve hattâ bunların arasında karşılaştırmalara ve sistematik analizlere gidebilmek için, öncelikle her bir dinî âlemin ve hattâ orada kendini gösteren her bir dinî olgunun ince analizini gerçekleştirmek gerekmektedir ki bu da, bu dinî âlemlerin her birinde ayrı bir uzmanlaşmayı zorunlu kılmakta; her halükârda, dinin modern bilimsel incelenmesi oraya tarihî, sosyolojik, psikolojik, antropolojik, etnolojik, fenomenolojik, felsefî, teolojik, vs. bir dizi bilimsel disiplinin dahil olduğu plüral bir olgu olarak karşımıza çıkmakta; su hale göre, din sosyolojisi, din konusuna muhtelif plüral ve tamamlayıcı alternatif yaklaşım yollarından biri, ancak dinin modern bilimsel incelenmesi açısından oldukça önemli bir tanesi olmaktadır.

Öte yandan, bilim artık gerçeğe monolitik bir yaklaşım olmaktan çoktan çıktığından, bilimsel metodoloji, yaklaşım yolları, yöntemleri, teknikleri, semaları ve paradigmasının dinamik bir çeşitliliği ile karakterize olmakta; metodolojik plüralizm yöntemsel sekteryanizmi çoktan gözden düşürmüs bulunmaktadır. Bu bakımdan, din konusunu bilimsel perspektifte incelemek amacıyla uzmanlaşmış bulunan modern disiplinlerin her biri, din olgusunu bilimsel analize tabi tutmak üzere kendi yaklaşım paradigmaları, yöntem ve tekniklerini devreye sokmakta ve hattâ onlar bu amaçla yeni yaklaşım paradigmaları, yeni analiz semaları, yeni yöntem ve tekniklerin dinamik bir arayışı çabasına da yönelmiş bulunmaktadır; nihayet, din olguları ve dinî dünyaların modern ve dinamik bilimsel analizi artık giderek geleneksel ilahiyatlarla modern din bilimleri, felsefeler, insan ve toplum bilimlerinin karşılıklı ve dinamik işbirliği çerçevesinde konuya çoğulcu ve disiplinler-arası veya mülti-disipliner paradigmalar ve semalar çerçevesindeki yaklaşım ve analizlerin gerçekleştirmesini istemekte; bu bağlamda, din sosyolojisi disiplini de, bir toplum olayı ve kurumu olarak dini ele almak, din ve toplum ilişkileri ve etkileşimini ve bu çerçevede ortaya çıkan olgular, süreçler, teşkilatlar ve gruplaşmaları sosyolojik bir yaklaşım perspektifinde bilimsel olarak araştırıp incelemek üzere, yeni ve dinamik sosyolojik yaklaşım semaları, yöntem ve tekniklerini ortaya koyma çabası içerisine girmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan, dinin modern bilimsel ve sosyolojik analizinin, din sosyolojundan konuya tam bir hakimiyet içerisinde olmayı ve araştırma ve incelemelerinde çok dikkatli ve ihtiyatlı davranmayı, özellikle zihinsel

kurgulara dayalı tek yanlı basitleştirilmiş yaklaşım semaları, acele genellemeler ve indirgemecilikten sakınmayı, "olan"ı nesnel bir yaklaşımla dinamik bir analize ve yoruma tabi tutmayı istemekte olduğuna önemle işaret etmelidir. Bu çerçevede, ister özsel isterse de işlevsel olsun belli bir din tanımı ve buna dayalı din teorilerinden hareket etmenin bile sınırlayıcı ve indirgeyici eğilimleri içerebileceğini, buna türlü felsefeler ve doktrinlerin saptandırıcı, yönlendirici ve hattâ yanıltıcı tuzak etkilerinin eklenmekte olduğunu belirtmeliyiz.

KAYNAKLAR

- Arkoun, M., *Pour une Critique de la Raison Islamique*, Paris: Maisonneuve-Larose, 1984
- Bellah, R. N., "Religious Evolution", *American Sociological Review*, 1964; *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post Traditional World*, New York: Harper and Row, 1970; "La Religion Civile en Amérique", *Archives de Sciences Sociales des Religions*, 35, 1973, s. 7-22
- Berger, P., *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, Garden City, N.Y.: Doublday and Company, Inc., 1967; "Dinî Kurumlar", *Toplumbilim Yazıları*, (Çev.: A. Çiftçi), İzmir, 1999
- Bertrand, M., *Le Statut de la Religion Chez Marx et Engels*, Paris: Editions Sociales, 1979
- Bourdieu, P., "Génèse et Structure du Champ Religieux", *Revue Française de Sociologie*, No. 12.3, 1971
- Peter, B., *Thousand Oaks*, Calif.: Sage Publications, 1994
- Cain, S., "Study of Religion", *The Encyclopedia of Religion*, ed.: F. E. Bryan, M. Eliade, New York-Londra, 1987
- Charnay, J. P., *Sociologie Religieuse de L'Islam*, Paris: Sindbad, 1977
- Desroche, H., *Sociologies Religieuses*, Paris, PUF, 1968
- Desroche, H. ve Séguéy, J., éds., *Introduction aux Sciences Humaines des Religions*, Paris, Cujas, 1970
- Descharme, P., *La Critique des Traditions Religieuses Chez Les Grecs*, Brüksel: Culture et Civilisation, 1966
- Durkheim, E., *Les Forms Élémentaires de la Vie Religieuse*, Paris: Alcan, 1912
- Evans-Pritchard, E. E., *Theories of Primitive Religion*, Oxford, 1965

- Glock, C. Y. ve Stark, R. , *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally, 1965
- Freyer, H., *Din Sosyolojisi*, Ankara: İlâhiyat Fakültesi Yay., 1964
- Günay, Ü., *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yay., 2001; "Ziya Gökalp ve Din Sosyolojisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 1989, s. 223-237; "Modern Sanayi Toplumlarında Din-I ve II", *Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1986, s. 41-88; 4, 1987, s.29-58; "İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 1986, s. 63-104; "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din". *İslâmın Bugünkü Meseleleri, Türk Yurdu*, Ağustos-1997, s. 131-147; "Toplumsal Değişme ve İslâmiyet", *Çukurova Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Adana, 2001, s. 9-46
- Hervieu-Leger, D., *La Religion Pour Memoire*, Paris: Cerf, 1993
- Hubert, H. et Mauss, M., *Essai sur la Nature et la Fonction du Sacrifice*, Paris, 1899
- Huntington, S. P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon and Schuster, 1996
- Ibn Haldun, *el-Mukaddime*, Beyrut, 1967
- Kurtkan, A., *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985
- Le Bras, G., *Etudes de Sociologie Religieuse*, Paris: PUF, 1955 ve 1956, 2 C
- Lenski, G., *The Religious Factor*, New York: Doubleday, 1961
- Luckman, T., *The Invisible Religion*, New York: MacMillan, 1967
- Mauss, M., *Oeuvres, I: Les Fonctions du Sacré*, Paris: Minuit, 1968; *Esquisse d'une Théorie de la Magie*, Paris, 1904; *Introduction à l'Analyse de Quelques Phénomènes Religieux*, Paris, 1906
- Mardin, S., *Din ve İdeoloji*, Ankara, 1969
- McGuire, M. B., *Religion: The Social Context*, Belmont: Wadsworth Publishing Com. , 1981
- Mensching, G., *Sociologie Religieuse*, Paris: Payot, 1951
- Meslin, M., *Pour une Science des Religions*, Paris: Seul, 1973
- O'Dea, T., *The Sociology of Religion*, New York, 1966
- Otto, R., *The Idea of the Holy*, (Çev.: J. W. Harway), Londra ve New York: Oxford University Press (Huphrey Milford), 1925
- Richard, G., "L'Athéisme Dogmatique en Sociologie Religieuse", *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses*, 2, 1923, s. 125 -137, 3, s. 229-261

- Robertson, R. (ed), *Sociology of Religion*, Harmondsworth, 1966; *The Sociological Interpretation of Religion*, Oxford, 1970
- Scharf, B. R., *Sociological Study of Religion*, Londra, 1970
- Smart, N., "Study of Religion", *Encyclopedia Britannica*, 2000.
- Stark, W., *The Sociology of Religion*, Londra, 1966
- Taplamacioglu, M., *Din Sosyolojisi*, Ankara: İlahiyat Fakültesi Yay., 1975
- Tapper, R., *Çağdas Türkiye'de İslam*, İstanbul: Sarmal Yay., 1993
- Turner, B. S., *Weber and Islam: a Critical Approach*, Londra: Routledge and Keagen Paul, 1974
- Ülgener, S. S., *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul: İktisat Fak Yay., 1951
- Ülken, H. Z., *Dinî Sosyoloji*, İstanbul, 1943
- Waardenburg, J., *Classical Approaches to the Study of Religion*, The Hague, Paris: Mouton, 1973
- Wach, J., *Din Sosyolojisi* (Çev.: Ü. Günay), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., 1995
- Weber, M., *L'Ethique Protestante et L'Esprit du Capitalisme*, Paris: Plon, 1964; *Economie et Société*, Paris: Plon, 1971
- Whaling, F., *Contemporary Approaches to the Study of Religion*, C. I ve II, Berlin, New York, Amsterdam: Mouton, 1983, 1984
- Willaime, J. P., *Sociologie des Religions*, Paris: PUF, 1998. Wilson, B. R., *Religion in Secular Society*, London: Watts, 1966
- Wilson, B. R., *Religion in Secular Society*, Londra: Watts, 1966
- Yinger, J. M., *Religion, Society and Individual*, New York, 1965; *The Scientific Study of Religion*, New York: Macmillan, 1989.